

szemle

Immár kész a Márai-leltár

MÁRAI SÁNDOR: *A TELJES NAPLÓ 1982–1989*

Kevesen vették észre, hogy 2018 nyarán a legújabb kori magyar irodalomtörténet egyik fontos fejezete zárult le azzal, hogy megjelent Márai Sándor naplósorozatának utolsó darabja. *A teljes napló 1982–1989* néhány hónapja hozzáférhető és olvasható. A Márai-féle naplók terjedelme tiszteletet parancsoló. A közel hétezer oldalas mű tizennyolc kötetben fért el, amelyek megjelentetése tizenhárom évet (2006–2018) vett igénybe. Az életművet valamennyire ismerők tudhatják, hogy a szerző életében egyetlen naplója jelent meg csonkítatlanul, az *1943–1944-es*, közvetlenül a második világháború lezárása után. Az emigrációt választó Márai életében további négy – erős válogatáson átesett – naplója látott napvilágot, amelyek 1983-ig követik a szerző ez irányú munkásságát. Márai halála után – ez 1989-ben következett be – jelent meg Torontóban a Vörösváry Kiadónál a *Napló 1984–1989* című kötet. A kutatás okkal feltételezte, hogy ez a mű csonkítatlan (ellentétben szinte valamennyi ezt megelőző kötettel), mert a hagyatékban maradt kézirat válogatásának és szerkesztésének feladatát aligha akarta bárki magára vállalni.

Filológiaiilag sajátos helyzet állt elő az utolsó teljes kötet megjelenésével. Egyfelől okkal feltételezhetjük, hogy eddig publikálatlan szövegeket kizárólag az 1982-es és az 1983-as évekre datálhatóan találhatunk. Másfelől sejthető volt, hogy az 1984-től az 1989-ig született szövegek a Vörösváry-féle kiadásból már egészében ismertek. A hipotézis beigazolódott. Ez legfeljebb annyiban szorul pontosításra, hogy az új kiadás közli azt a néhány oldal naplószöveget is, amelyet a szerző áthúzott, így a korábbi kiadásnak nem képezte részét. A szükséges okadatoláson túljutva – mindez a jobb érthetőséget szolgálta – feltehetjük azt a nehezen megválaszolható kérdést: miről szól az új Márai-napló.

Felelni több okból sem egyszerű. A nehézségek mindjárt a napló műfajából következnek. Márai napi rendszerességgel írta bejegyzéseit. Sokat írt, sokfélét, sok mindenről. A tizennyolcadik kötetben csöppet sem kelt meglepetést, hogy nem hétköznapi életének apró történéseit rögzítette magának és az utókornak. Ez a megállapítás egyetemlegesen vonatkoztatható a negyvenhat-negyvenhét évet magában foglaló naplóírásra. Mindez, ha tetszik, írói felfogás, szemléletmód kérdése is egyben, amely mögött tudatos alkotói döntéseket kell feltételeznünk. Közbevetőleg nem árt hangsúlyozni, hogy azon kevesek közé tartozik Márai, akik közel fél évszázadon keresztül folyamatosan hűek maradtak választott műfajukhoz. A megszokott, kizárólag egy-egy élethelyzetben vagy életszakaszban írt naplók sokkal gyakoribb jelenségnek számítanak a magyar és a világirodalomban is, mint a folyamatosan vezetett diáriumok. Márai a kivételek táborát erősíti.

A múlt századdal egyidős alkotó 1948-ban hagyta el hazáját. Lakóhelyét nem sűrűn változtatva előbb Olaszországban élt (Posillipo), majd az Egyesült Államokban (New York), utóbb megint Itáliában (Nápoly mellett Salernóban), hogy aztán ismét áttegye székhelyét az amerikai kontinensre, és a nyugati partvidéken, San Diegóban találjon otthon – ha ugyan ez az volt – magának és feleségének, Lolának. Külső történetekben szegényesek Márai-naplói. Ezen nem is csodálkozhatunk. A sokat író, olvasó és töprengő író élete kevés mozgalmasságot és változottságot rejtett magában. Napjai meglehetősen egyformasággal teltek, napi rutinjáról keveset árult el, noha kiolvasható feljegyzéseiből, hogy tornázott, nagyokat sétált, a délelőtt rendszeresen az íróasztalánál találta, délután könyvtárba járt, éjszaka pedig olvasott. Figyelt a világra, és rezonált az ott történetekre. Annak az értelmiséginek volt a mintapéldánya, akinek élete a folytonos ön- és világmegértésben telt. Bizonyára akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha naplóit e többszörös megértési folyamat lenyomatának tekintjük. Ez még akkor is igaz, ha ezeknek az éveknek az eseménykrónikájába a magánélet drámaian közbeszólt. A naplóíró közvetlen környezetében lejátszódó tragédiák rögzítése kikerülhetetlenné vált. A nyolcvanas évek közepén járó író maga is számot vetett a közeli elmúlás gondolatával. Több alkalommal Babits verssorát hívta segítségül („talán nem is olyan nagy dolog a halál”), fáradtságáról, alkotói kedvetlenségéről panaszkodott, és végrendelkezéshez hasonlította az utolsó években írt vagy tervbe vett alkotásait. A halál azonban más irányból támadta, mint várta. Gyors egymásutánban vesztette el Gábor öccsét, majd feleségét, azt követően Kató húgát és Géza öccsét. (Utóbbi a világhírű filmes szakember, a *Valahol Európában* rendezője, Radványi Géza.) A legváratlanabb nevelt fiának, Jánosnak a halála volt, aki negyvenöt évesen távozott. Márai teljesen egyedül maradt. Az önként vállalt magány évtizedekig is osztályrésze volt, ám mindez minőségileg változott a Budapesten és az Egyesült Államokban élt családtagok halála után. A környezetében történt halálesetek kedvezőtlenül befolyásolták további életlehetőségeit. A magánélet történéseinek megírása – a fentiek ismeretében érthető – rendhagyó a Márai-naplók sorában. Megrendítő bejegyzések olvashatóak az író feleségéhez fűződő kapcsolatáról, az együtt átélt több mint hatvan évükről, arról a pótolhatatlan szerepről, amelyet Lola töltött be férje mellett. Keserűen állapította meg, hogy most már nincs kinek felolvasni a frissen elkészült kéziratokat. Páratlan érzékenységgel ábrázolta a kórházban haldokló társa utolsó hónapjait. Vele azt a reménytelen, mégis szükségszerű küzdelmet, amit a maga eszközeivel Lola életben maradásáért tett. Miközben maga is araszolt az elmúlás felé. Nyolcvanhárom évesen úgy látta magát, mint azt a meghívottat, aki illetlenül sokáig maradt vendégségben. A legendás magyar szerkesztő, Illés Endre halálakor (1984) úgy érezte, az utolsó kortársa is elment. Végkövetkeztetése nem lehetett más: ő van soron.

Ha szakaszoljuk az 1982 és az 1989 között keletkezett naplószövegeket, akkor meglehetősen egyértelműséggel állapítjuk meg, hogy 1986 januárjáig (felesége haláláig) a textusok témáikat és jellegüket tekintve miben sem különböznek a korábbi naplókötetek gondolatgazdag sokféleségétől. A világra nyitott, érdeklődő és tájékozott Márai élénk figyelemmel kísérte különösen a politika és az irodalom történéseit. Évtizedek óta megingathatatlan következetességgel írt a kelet-európai szo-

cializmusok működésképtelenségéről, így számára kevésbé okozott meglepetést, hogy 1981-ben katonai diktatúra vette át a hatalmat Lengyelországban. A lengyel helyzetet eszmei és gazdasági értelemben is a csőd fogalmával azonosította. Mellette pontosan tudta, hogy hazája olyan adósságcsapdába került (ebben az időben vette fel nagy ütemben a Kádár-rendszer a nyugati államoktól a devizahiteleket), amelyeket utóbb képtelen volt visszafizetni. Nem minden ironia nélkül állapította meg, hogy Magyarország nem kacsalábon, sokkal inkább kamatlábakon forgó állam. A szocialista-kommunista kísérlet hiábavalóságát konstataálta abban az esetben is, amikor a több országban jelenlévő állandósult élelmiszerhiány jelenségéről írt. Nem ok nélkül jegyezte le: ezek a rendszerek negyven év után is alapvető gazdasági gondokkal küszködnek.

A napi- és hetilapokat olvasó, a híradókat szorosán követő író szót ejtett utolsó naplójában a falklandi háborúról (1982), amely Argentína és Nagy-Britannia között robbant ki, egy, az Atlanti-óceánban fekvő, az argentin partokhoz közeli, jelentéktelen sziget hovatartozása miatt. Nem mulasztotta el, hogy feljegyezze magának a néhai (a naplóírás idején hivatalban lévő) amerikai elnök, Ronald Reagan csillagháborús tervének alapvonalait. Az úrkutatás iránt mindig is érdeklődő író már-már a lelkesedés hangján számolt be az amerikai űrrepülőgépek útjairól, arról a páratlan szellemi teljesítményről, amely az úrkutatás gyakorlatát jelenti. (Bár kételkedve szemlélte a technikai haladást – ebben és más vonatkozásban is egyszerre volt Spengler és Ortega y Gasset tanítványa –, ott motoszkált benne, hogy a technológiai tökéletesedés nem feltétlenül szolgálja az ember javát, mégis a repülés és az úrkutatás fejlődése mindig csodálatot váltott ki belőle. Naplóbejegyzéseinek sora tanúskodik erről.)

Kora egyik legolvasottabb (magyar) írója volt Márai. Naplófeljegyzéseinek jó része a könyvekhez, az irodalomhoz és olvasmányaihoz kapcsolódik. Kortársai már az 1920-as évek végén a Párizsban élő írókat nem átlagos műveltségűnek írták le. Tájékozottságát akkor sem vonhatnánk kétségbe, ha kizárólag magyarul olvasott volna, ám Márai esetében éppenséggel nem erről van szó. Franciául, németül, angolul és olaszul könnyedén olvasott (két előbbin majdhogynem anyanyelvi szinten), amire már csak azért is nagy szüksége volt, mert az emigráció évtizedei alatt külföldi (nápolyi és New York-i) könyvtárakból szerezte be olvasnivalóit. Naplóiban nem részletezte a csatornákat, ennek ellenére tény, hogy hazulról folyamatosan kapta a frissen megjelent könyveket és folyóiratokat. Nem túlzás azt állítani, hogy naprakészen ismerte a hazai irodalom állapotát. Ízlése konzervativizmusát mutatja, hogy többnyire pályatársait (Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh László) kisérté figyelemmel, és róluk alakította ki páratlanul rossz véleményét. Illyésről konzervensen lesújtót. Legfrissebb naplójában „zseb-Petőfi”-nek nevezte, olyan embernek, aki alkotói és gondolkodói értelemben „mindent és mindenkit elárult”. Egyik gúnyos megjegyzésében nem mulasztott el megemlékezni a nyolcvanadik születésnapjára – ahogyan Márai fogalmaz – „Érdemrendet rubinokkal” kitüntetés kapó itthoni költőfejedelemről. (Illyés 1982-ben vehette át a Magyar Népköztársaság Rubinokkal Ékesített Zászlórendjét.) „Érdekes lenne tudni, honnan kerültek elő a rubinok, melyeket a kommunista kormány a jeles költőre aggatott” – érdeklődött malíciával.

Külön tanulmányt érdemelne a két alkotó személyes – évtizedeket átfogó – viszonyának elemzése, amelyhez egyfelől adottak a lehetőségek, hiszen Márai naplói immár korlátlanul hozzáférhetőek, s bennük a szerző 1945 óta kemény bírálója volt a politikai szerepe(ke)t felvállaló Illyésnek. A másfelől kérdése viszont nyitott. Illyés publikált naplóiban alig és valójában nem érdemben foglalkozott Máraival. Ezt a tényt magyarázhatja az a körülmény (is), hogy az emigrált író nevének emlegetése is tabunak számított az 1980-as évek első feléig Magyarországon. Könnyen lehet, a *Puszták népe* szerzője alkalmazkodott a hivatalos irodalompolitika szabályához, az elhallgatáshoz. Előfordulhat, hogy Illyés kiadatlan naplószövegei bőven tartogatnak meglepetéseket – Márait illetően is. A két (teljes) memoár jövőbeli egymásra olvasása izgalmas feladatnak ígérkezik. Visszatérve a friss naplóhoz, egy szinte érthetetlen ténnyel kell szembenéznünk. A napi történéseket szorosán követő Márai rendszeresen megemlékezett kortársai haláláról. Így volt ez korábban Thomas Mann, Churchill, Ortega y Gasset és még sokak esetében. Ezek sorába illeszkedik az új naplóból a Borges haláláról írt rövid bejegyzés. (Borges írásművészetéről legalább öt terjedelmesebb passzus olvasható az új kötetben.) Arra nézve azonban semmilyen magyarázatot nem találunk, hogy Illyés 1983. április közepén bekövetkezett haláláról miért csupán két és fél hónappal később írt naplójában. („Exit Illyés Gyula.”). Különösen attól érthetetlen ez, hogy tudjuk: sokat foglalkozott a hazai költővel. Egy 1983. június 26-ai bejegyzés közvetlenül megelőzi az előbbi idézetet, ezért és más okból is feltételezzük, hogy Márai sokkal korábban tudott Illyés haláláról. Mégis a legkendőzetlenebbül írta le (sokadszor) véleményét az alkotótársáról. „[...] egy nemzeti tragédiából karrier-üzletet csinálni, szidni a zsarnokságot, és ugyanakkor minden elsején átvenni engedelmesen a zsarnoktól a dúsan bélelt borítékot, a tuszkulánumot a Balaton mentén, a honfibúval megöntözött művek hazai és külföldi kiadásának jövedelmét, a külföldi utazásokat... És közben selypegni a népről és a hazáról.” Bő évvel halála után is gorombán – ennek ellenére nem vitatva, hogy több vonatkozásban sok igazságot tartalmazhatnak a pályatárs szavai – nyilatkozott Illyésről, „árulónak” és „műparasztnak” nevezte, aki „összeállt a kommunistákkal”. (A bejegyzés keresetlenségét menti, hogy áthúzottként szerepel a szövegben, vagyis Márai utóbb meggondolta magát, és törölni kívánta ezt a passzust.)

Élt egyfajta várakozás a hazai irodalmi életben, hogy a nagy olvasó Márai valamilyen módon szerét ejti annak, hogy reflektáljon az 1970-es évek második felétől induló magyarországi prózafordulatra. Az Esterházy Péter, Nádas Péter és Lengyel Péter nevével fémjelzett korszakváltásra. A legutolsó naplóban, és az azt megelőzőekben, nyomát sem találjuk ennek. A felsorolt nevek még említés szintjén sem szerepelnek Márai szövegeiben, ami onnan nézve logikus, még ha nem is örömteli, hogy az emigrációt választó író a konzervatív olvasó szerepét testesítette meg az 1960-as évek elejétől. Gyanakodva és idegenkedve figyelte a múlt század második felének majd’ minden irodalmi újítását és kísérletezését. Ez a befogadói attitűd mit sem változott haláláig, ha csak annyiban nem, hogy a korábbiaknál is zártabb és merevebb szemléletmód jellemezte öregkorára. Az emberek ízlése a legkritikább esetben változik meg idős korukra. Márai esetében ezt nagy biztonsággal jelenthetjük ki.

Irodalmi értékítéletei más szempontból is vitathatóak. Az irodalmi Nobel-díj akkor vesztette el szemében a hitelét, amikor háborús emlékiratai miatt 1953-ban Winston Churchillre esett a stockholmi bírálóbizottság választása. Fenntartásait ezt követően évtizedekig hangoztatta, így nem meglepetés, hogy 1982-ben sommásan így írt az akkori és az egy évvel korábbi díjazotról: „Tavaly egy Hitler elől menekült bolgár író kapta a díjat (soha senki nem hallott róla, neve rögtön feledésbe merült), most egy kolumbiai kommunista, Fidel Castro barátja, emigráns Mexikóban. Délelőtt az újságban olvastam a nevét, de rögtön elfelejtettem, csak az maradt meg emlékbe, hogy egyik könyve spanyol nyelven 'hatmillió példányban jelent meg'.” Nos, az előbbi esetben arról az Elias Canettiről van szó (a *Káprázat*, *A megörzött nyelv*, *A ballás iskolája*, *A szemjáték*, *Tömeg és hatalom* szerzőjéről), akit biztosan nem lehet annyival és úgy elintézni, ahogyan azt Márai tette. A második esetben Gabriel García Márquezről szólt, a hatmillió példányban eladott mű pedig minden bizonnyal a *Száz év magány* lehet. Ha igazságot kellene tennem Márai és az irodalmi Nobel-díj bizottság képzeletbeli (vagy valóságos?) vitájában, akkor nyugodt lelkiismerettel a svédok mellett tenném le a voksomat. Egy évvel később, kitartva álláspontja mellett, úgy fogalmazott, hogy az utóbbi években ismeretlen „irodalmi zsebtolvajok szerzik meg” a Nobel-díjat.

Az emigráns írók hazacsalogatása az 1980-as évek első felében megkezdődött. Márainál is próbálkoztak – sajnos a kötet jegyzetapparátusa, ahogy ebben a kérdésben, úgy sok más vonatkozásban is adós maradt a tudnivalókkal –, mindhiába. Noha nem nevesíti, lehet tudni, hogy elsősorban Cs. Szabó László hazatérését helytelenítette Márai. Erkölcsileg igazolhatatlannak tartotta a kommunistákkal való kiegyezést. Az elvi álláspont szikársága annak ismeretében még keményebbnek tűnik, hogy egy 1988 tavaszi bejegyzés szerint három könyvkiadói szerződést, vele teljes életműve hazai kiadását és magyarországi meghívást postázott neki „[elgy futár Pestről]”. Nemet mondott, de a felbomlás jeleit látta a számára váratlan kultúrpolitikai fordulatban.

Borúsán látta az emberiség jövőjét: „A nukleáris, kémiai és másfajta fegyverkezés hírei felidéznek (félálomban vagy félében, mindegy) a dantei körök egy új változatát: az emberiség bolyong egy labirintusban, melynek nincs középpontja, és ahol nincs kijárat.” Halálos betegség szorításában, nyolcvannyal évesen, bő egy hónappal öngyilkossága előtt az utolsó naplóbejegyzését fekete tintával írta, mindössze ennyit: „Várom a behívót, nem sürgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje.” A végzetes pisztolylövés 1989. február 21-én dördült el San Diegóban. (*Helikon*)

BOD PÉTER